

Om registreringen af de ældste jødiske gravsten

Af Tom Brøndsted

På opfordringer (en hel del endda!) fra JGS' formand Elsebeth Paikin vil jeg her fortælle lidt om det igangværende arbejde med at fotografere og registrere gravstenene på de jødiske kirkegårde i Danmark. Arbejdet omfatter alle kirkegårdene på nær de to yngste i København, og det foreløbige resultat kan ses på

tom.brondsted.dk/mosaiskebegravelser

Her i vintermånederne, hvor selve fotograferingsarbejdet ligger stille, er ca. 1/4-del af stenene "i hus". De er altså fotograferet og identificeret i den grad vi (dvs. Allan Falk og jeg) har kunnet tyde tilstrækkelig mange detaljer (navne, årstal osv.) af de til tider meget svært læsbare, hebraiske inskriptioner. I andre tilfælde har vi alene ud fra positionen måttet anslå stenenes sandsynlige identiteter.

Da der er tale om et igangværende arbejde vil jeg ikke så meget fokusere på endelige konklusioner (stenenes tilstand samlet set, hvad der er gået tabt osv.), men mere på *motivationen* bag arbejdet. Nærmere bestemt vil jeg fortælle lidt om forløbet der førte til, at jeg gik i gang med arbejdet.

Formål/Motivation: Genealogi/Religion/Kulturarv

Lad det med det samme være sagt, at min motivation for registreringsarbejdet *ikke* så meget bunder i min interesse for *genealogi*, altså det forhold at gravstensinskriftionerne er en vigtig kilde til bestemmelse af slægtskabsforhold mellem jøder i det 18.-19. århundrede. Langt det meste af den genealogiske information, vi kan fravriste inskriftionerne, er vel nok allerede nedfældet i de trykte kilder, Allan Falk har anvendt til sin "Dansk-Jødisk Genealogisk Database" (se JGS-NYT nr. 4 vol. 7, nov. 2010). For så vidt skal vi heller ikke forvente, at arbejdet vil afdække væsentligt genealogisk nyt. Men lidt har også ret. Jeg vil tro, at Allan Falk, der har været meget hjælpsom med identifikationen af stenene, indtil nu hen ved 20 gange har foretaget et par småjusteringer af sin genealogiske database på baggrund af det, vi har fundet ud af. Men mere genealogi er det heller ikke blevet til!

Motivationen bag registreringsarbejdet har for mig heller ikke noget med *religion* at gøre. Jeg er vel det man kalder kulturkristen (dog ikke medlem af Folkekirken), og idéen om at man som afdød til tid og evighed - også længe efter forskydningen af de tektoniske plader har skabt nye kontinenter og

tilintetgjort andre - skal ligge på samme sted, er mig noget fremmed. Men jeg respekterer naturligvis de religiøse følelser mange knytter til kirkegårdene.

For mig er de jødiske kirkegårde og de op til over 300 år gamle gravsten først og fremmest en historisk *kulturarv*. De udgør ikke bare de danske jøders kulturarv. Der er tale om en dansk (eller for den sags skyld europæisk) kulturarv. Personligt har jeg som ikke-jøde 22 direkte forfædre begravet i Møllegade i København. Jeg tror ikke der er mange nulevende troende jøder, der har en tilsvarende stor "aktiepost" i denne kirkegård. Og mon ikke størstedelen af nulevende efterkommere til de gravlagte i Møllegades carre X fra 1700-tallet er kulturkristne som jeg? Netop derfor er jeg også af den mening, at f.eks. udgifter til renovering og bevaring af i hvert fald sten fra 1700-tallet bør afholdes af Nationalmuseet, altså af vores fælles kasse. *Ikke* af Mosaik Troessamfund, der økonomisk vist også har nok at se til med de noget yngre legatgravsteder, det har forpligtet sig til at vedligeholde. Men denne diskussion skal dog ikke føres her.

Hvad findes der i forvejen af registranter?

Hvis man som jeg primært betragter de ældre jødiske kirkegårde som en slags museer med bevarelsesværdige mindsten, vil man nok også forvente, at der for længst er udarbejdet en registrant med fotografier og udførlige beskrivelser af eksperter i klasse med Josef Fischer, Julius Margolinsky eller andre. Indtil for ganske få år siden var jeg selv overbevist om, at en sådan (uudgivet) samlet registrant måtte findes et eller andet sted f.eks. i Mosaik Troessamfund, på Nationalmuseet eller det Kgl. Bibliotek. Uden sammenligning i øvrigt: Vores runesten er jo velbeskrevet først og fremmest i de to tykke bind "Danmarks Runeindskrifter" af Lis Jacobsen og Erik Moltke fra 1941/42.

Faktum er, at det nærmeste vi kommer en sådan registrant er Julius Margolinskys bog "*Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*" fra 1978. Denne bog – desværre uden fotografier af gravstenene – kendes vel stort set af alle, der interesserer sig for dansk-jødisk genealogi. Kapitlerne om kirkegårdene i provinsen er et ordret genoptryk af Margolinskys tidligere udgivelse "*De jødiske Kirkegårde i de danske Provinsbyer*" fra 1957, hvor dog også et lille udvalg af hebraiske inskriftioner er afskrevet,

oversat og forklaret. Men heller ikke her med fotografier.

Julius Margolinskys to udgivelser er øjensynlig udtog af hans håndskrevne kartotek "Margoteket" beskrevet af Allan Falk i JGS-NYT nr. 3 vol. 5, sept. 2008. Det er vigtigt at understrege dette, da der har vist sig at være rigtig mange afskrivningsfejl og misforståelser i bogudgivelserne. Margolinsky har helt sikkert ikke selv foretaget afskrifterne. Men herom nedenfor.

Det håndskrevne kartotek må altså betragtes som primær i forhold til udgivelserne. Kartoteket er øjensynlig blevet til over en lang periode (måske

30 år), og ikke alt er kommet med i udgivelserne.

Ældst er formodentlig den del, der vedrører provinskirkegårdene. På kartotekskortene og også i udgivelserne om provinsen er der mere biografisk information om de gravlagte end på de tilsvarende kartotekskort for Møllegade. Desuden har provinskortene på bagsiden afskrifter af alle længere, ikke-trivielle hebraiske gravtekster (se fig. 1a-b). En særlig del af kartoteket kaldt "Systematisk" indeholder kartotekskort for Møllegade ordnet efter carre, række og sten- eller gravnummer. Ellers er resten af kartoteket ordnet som i udgivelserne efter kirkegård og herefter alfabetisk efter de gravlagtes efternavne.

Fig. 1a-b: T.v. Gravstenen for Elieser Lipmann begr. 1811 i Ålborg A-3-5. Foto fra 2010 af undertegnede. T.h. J. Margolinskys afskrift vel nok fra omkring 1955. Det ses at de sidste 3 linjer af stenens inskription i dag er dækket af kulturlaget. Muligvis har Margolinsky måttet grave en smule, da han i sin tid foretog afskriften.

Spørgsmålet om Margolinskys arbejder, specielt hans "Jødiske Dødsfald", kan gøre det ud for en anvendelig registrant til gravstenene vil jeg besvare med et klart nej. Naturligvis nej! Dette svar er jo baggrunden for, at jeg i det hele taget har påbegyndt arbejdet beskrevet i denne artikel. Men lad mig forklare, hvorfor jeg siger nej:

Derfor dur "Jødiske Dødsfald" ikke som registrant Personlige erfaringer

For mig har det været en længere proces at forstå, hvorfor Julius Margolinskys "Jødiske Dødsfald" er

så lidt bevendt til at identificere gravsten på kirkegårdene. For at forklare processen vil jeg kort berette om mine tre første besøg i Møllegade. Måske vil mange kunne nikke genkendende til mine frustrationer:

Omkring 1995 aflagde jeg med hans bog under armen mit første besøg i Møllegade med det formål at fotografere i det mindste et par af gravstenene til mine 22 forfædre omtalt ovenfor. Den venlige portner gav mig lov til at bruge ½ time, og den tid anvendte jeg til at prøve at finde sten nr. 17, række 15 i carre X. Her ligger ifølge Margo-

linsky Rachel Fürst, død 1752. Men ifølge Josef Fischer er der tale om Rachel Rothenburg *født* Fürst, enke efter overrabbineren Moses Rothenburg i Hamborg. Og stenen skulle være "velbevaret". De 30 minutter skulle altså bruges til at få afklaret dette spørgsmål. Hebraisk kunne jeg absolut ikke, men det burde jo ikke være så svært at finde *carre X*, tælle sig frem til sten nr. 17 i række 15 og fotografere den. Fotografiet jeg tog viste sig dog at gengive stenen for en mand!

Ved mit andet besøg, vel nok omkring år 2000, var jeg bedre forberedt. Jeg havde bl.a. forsøgt at konstruere hebraiske stavemåder af de navne, jeg var interesseret i, men igen gik et eller andet helt galt. At tælle sten er ikke helt let, når mange af dem er væltet og ligger – eller måske altid har ligget – *mellem* rækkerne! Jeg søgte kun i *carre X*, og her er vildtvoksende æbletræer og takstræer for ikke nævne brændenælder også et problem. Papirlapperne med mine konstruerede hebraiske navne har jeg ikke gemt. Ellers ville jeg måske i dag, hvor jeg har lært mig lidt hebraisk, kunne forklare, hvorfor de viste sig nytteløse.

Ved mit tredje besøg var jeg i gode hænder, i selskab med personer, hvis ekspertise jeg nærere ubegrænset tillid til.

Det var afslutningen på besøget af JGS' venskabsforening fra Hamborg i 2009, hvor bestyrelsen arrangerede et besøg i Møllegade.

Forud for mødet havde bestyrelsen opfordret deltagerne til at fremsende lister med de sten, de var interesserede i, og jeg var ikke sen til at email'e mine 22 *føromtalte* forfædre. Min medfødte beskedenhed afholdt mig fra at tilføje sten også for søskende til mine forfædre på ønskesedlen. Dette ville ellers nok have bragt mig op på måske 100 sten, som ekspertpanelet skulle udpege for mig. Jeg tror nok bestyrelsen var lettere rystet, selv over den stærkt reducerede liste med "kun" 22 sten. I hvert fald fortalte Allan Falk senere, at min ønskeseddel internt var blevet omtalt som "Tom's List", i kærlig erindring om Steven Spielbergs "Schindler's List"!

Det tredje besøg var dog langt fra en fiasko, selvom vi slet ikke kom igennem min liste. Jeg kom vitterlig hjem med et 2-3 fotografier, som senere viste sig at være dem jeg søgte. Hertil kommer dog også en del "svipsere" (fig. 2a-b). Men diskussionen mellem deltagerne, når vi stod ved en sten, vi mente var anført på en deltagers liste, overbeviste mig om, at vi her havde med et problem at gøre, som "Jødiske Dødsfald" ikke kunne løse. Vi havde brug for at kunne se opstillinger af de enkelte rækker i samlet overblik. Især havde vi behov for at se, hvad der burde være på gravpladserne før og efter den sten vi ledte efter og hvis tilstand vi ikke kendte. Denne kunne jo være bevaret kun som ulæselig "grusbunke". Og så havde vi brug for flere "landmarks" end dem stierne mellem *carre*'erne samt stenrækkernes endepunkter kunne yde. I hvert fald i de ældste afdelinger af kirkegårdene.

Fig. 2a-b:

T.v.

Gravstenen for Zerla Wallich i Møllegade X-3-55-2-34 (fra 1775), som vi i 2009 fejlagtigt antog tilhørte Berend Moses Rothenborg død samme år. Fotoet er fra venskabsmødet i 2009.

T.h.

Berend Moses Rothenborgs korrekte sten i X-2-62-31 fotograferet af undertegnede i 2010.

Af indskriften

l. 2-3 "Ber ben ha reb" og

l. 4 "Moshe Rojthenborg".

Et "landmark" er jo i kartografi noget let genkendeligt, vi orienterer os ud fra, f.eks. Eiffeltårnet i Paris, London Eye i London osv. I sammenhæng med kirkegårdene skal "landmarks" forstås som velbevarede sten, der allerede er identificerede med sikkerhed. At tælle sten alene fra rækkernes begyndelse eller bagfra fra slutningen er alt for usikkert, ikke mindst fordi – hvilket jeg dog først senere fandt ud af – Margolinskys nummerering også medtager sten, der ikke findes mere. Desuden hænder det, at Margolinsky med et efterstillet 'a' har indføjet grav- og stenumre mellem to fortløbende numre, altså f.eks. 16, 17, 17a, 18 - hvorved nr. 18 i virkeligheden er nr. 19 osv. Forklaringen er sandsynligvis, at han i første omgang ganske enkelt har glemt eller overset en grav eller sten.

Konklusionen er derfor: Det "tælleri", som Margolinskys arbejde lægger op til, dur slet ikke.

"Toms Parser"

Ud over "Tom's List" involverer denne lille beretning også en anden finurlighed, der har fået navn efter mig, nemlig "Toms Parser". Professionelt har jeg en baggrund i lingvistik og datalogi (databasehandling af naturlige sprog som dansk og formelle sprog som programmeringssprog). Det var derfor naturligt for mig at betragte det hele som et datalogisk problem: Margolinskys arbejde er en "støjfyldt model" af kirkegårdene, og nu gælder det om at optimere modellen.

Elsebeth Paikin sendte mig en maskinlæsbar (OCR-scannet) version af Margolinskys afsnit om Mølle--gade i "Jødiske Dødsfald", og jeg programmerede en "parser" til at analysere afsnittet. Denne beretning skal ikke være for teknisk, men dog lige et par ord om, hvad en "parser" er:

Når et menneske med dansk som modersmål analyserer en dansk sætning (finder grundled, udsagnsled osv.), benytter han noget viden om dansk, som gerne kaldes en grammatik. En parser fungerer ligesom et sådant menneske, og ligesom mennesket skal parseren have adgang til viden i form af en grammatik. Udover parseren har jeg altså implementeret en grammatik, der beskriver Margolinskys særlige sprogbrug i "Jødiske Dødsfald", herunder hans måde at notere grav- og stenpositioner. Parseren er så i stand til at finde konflikter mellem Margolinskys tekst og min grammatik. En konflikt har to mulige årsager: 1) Min grammatik er forkert eller 2) Margolinskys tekst er forkert.

Mit første forsøg med min parser afdækkede så mange konflikter, at jeg var overbevist om, at jeg måtte have misforstået Margolinskys nummereringssystem (at min grammatik var forkert). Jeg sendte de første ca. 20 konflikt-eksempler til Allan Falk, der efter nogen tid svarede, at der var en meget enkel forklaring: Der var tale om 20 afskrivningsfejl fra det håndskrevne kartotek. Dette gjorde at jeg fik blod på tanden, og jeg strammede min grammatik til, så den blev endnu mere intolerant overfor "urimeligheder". Allan Falk holdt i begyndelsen styr på alle fundne fejl i et Excel-ark og rapporterede løbende til JGS-bestyrelsen, at nu havde "Toms Parser" igen fundet X antal fejl. Jeg vil hertil nok lige præcisere, at det var mig der fandt fejlene *ved hjælp af* min parser og grammatik! Men jeg tror nok der gik sære frasagn om denne mirakuløse "Toms Parser" blandt dem, der fulgte med i mit arbejde.

De fejl, der er fundet på denne måde, giver så også indblik i, hvordan Margolinskys to bøger om kirkegårdene er blevet til. To ting står fast: 1) manuskripterne er blevet indtastet på skrivemaskine fra kartotekskortene, og 2) Margolinsky har ikke selv foretaget indtastningen.

Det første ses af, at fejl i grav- og stenpositioner er typiske slåfejl: indtasteren har f.eks. ramt en nabotast til det tilsigtede tegn eller har byttet om på to tegn. Det andet ses af, at mange fejl er simple misforståelser af angivelserne på kortene. F.eks. kan en række på et kartotekskort være angivet som nr. 4 og herefter med en overstregning korrigeret til nr. 6. Dette har indtasteren opfattet som nr. 46, en misforståelse Margolinsky umuligt selv kan være ophavsmand til. Især i afsnittet om Mølle--gade er der mange sådanne fejl (ca. en på hver anden side). Sandsynligvis er der heller ikke tale om samme indtaster som i afsnittene om provinskirkegårdene, der jo blev trykt første gang tyve år tidligere.

Det er næsten udelukkende i angivelserne af grav- og stenpositionerne, der er fundet fejl. Formodentlig fordi disse angivelser for indtasterne har været ligeså "meningsfulde" som stregkoderne på butiksvarer. Men der er dog også eksempler på typiske slåfejl i den øvrige tekst. I Fredericia er der f.eks. en gravlagt, der døde som "talnulist" – ikke en type nudist jeg ellers har hørt om før! På et standardtastatur er 'm' og 'n' jo nabobogstaver. Dette er altså en slåfejl, ikke en læse- eller stavefejl.

Alle fejl, der er blevet korrigeret på grundlag af det håndskrevne kartotek, er omhyggeligt blevet registreret som *trykfejl*. Men der er flere fejl, der har rod helt tilbage i kartoteket. Fælles for de sidste er, at de først endelig kan verificeres som fejl og korrigeres, når vi har studeret de relevante steder på selve kirkegårde. Som typisk eksempel kan nævnes gravstenen for Abraham Levin kaldt Lyngby (død 24/1-1845), der både ifølge *"Jødiske Døds-*

fald" og kartoteket skulle være at finde i J-17-19 i Møllegade. Problemet er, at man på det tidspunkt var ved at gravlægge på de sidste pladser i carre G række 7, mens carre J slet ikke var taget i brug endnu (se fig. 3). Vi har endnu ikke fotograferet og studeret stenene i carre G og J, men jeg forventer at finde Abraham Levins sten i G-7-19, hvor der er en tom plads og hvor den kronologisk hører hjemme.

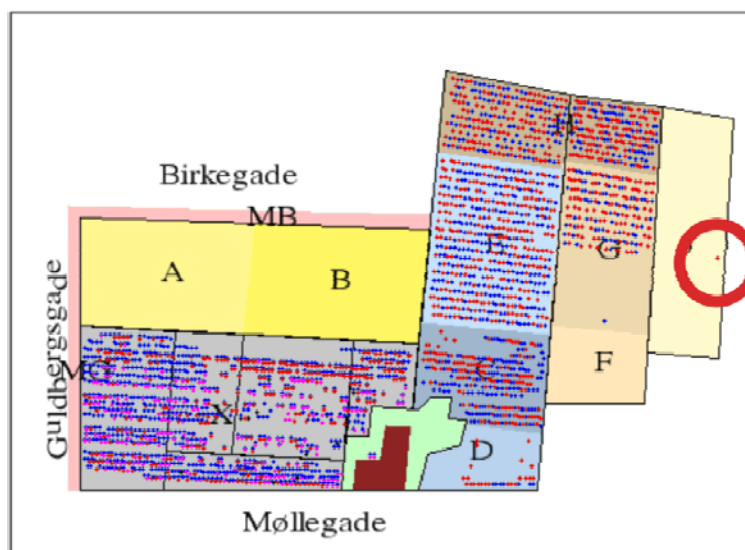

Fig. 3: Møllegade med begravelser (blå prikker) og gravsten (røde prikker) i 1845. I cirklen den dubiøse placering af Abraham Levins sten fra 1845 i J-17-19, helt isoleret fra de øvrige begravelser. Jeg forventer at finde den rigtige plads i G-7-19. Kortet (2D-modellen) er genereret af webapplikationen.

Udover trykfejl og faktuelle fejl (med rod tilbage i kartoteket) er der også en del mangler. Enkelte kort er glemt. Sten, der ikke kan identificeres, er udeladt i *"Jødiske Dødsfald"*, men er medtaget i den del af arkivet, der hedder *"Systematisk"* (i webapplikationen er disse uidentificerbare sten anført under navnet "NN"). Endelig har en automatiseret sammenligning med Allan Falks genealogiske database afsløret, at en del gifte kvinders fødenavne mangler. En samlet opgørelse over fundne fejl og mangler må dog vente til registreringsarbejdet har fundet sine første, foreløbige afslutning.

Webapplikationen

"Toms Parser" har for længst udtjent sin rolle. De "sætningsled", den fandt og måske korrigerede, er nu indlæst i strukturerede database-tabeller, og det hele gjort tilgængelig i webapplikationen, man kan se på webadressen tom.brondsted.dk/mosaiskebegavelser

Webapplikationen benytter sig også af elektroniske kort over kirkegårde (2D-modeller se fig.3),

og her plottes gravstenspositionerne ind, således at det sammen med fotografierne af stenene bliver fuldstændig entydigt, hvilke beskrivelser der hører til hvilke sten, og hvor disse befinder sig. Det er denne entydighed, Margolinskys *"Jødiske Dødsfald"* mangler. Og det er denne mangler på entydighed, der ovenfor har fået mig til at konkludere, at bogen ikke dur som registrant til gravstenene. Dette råder webapplikationen nu bod på.

Webapplikationen tillader brugerne at se på data på flere måder. Man kan naturligvis ligesom i *"Jødiske Dødsfald"* slå et navn op i *navnelisten*. Man vil da se graven og stenen (hvis der er en sådan) i kontekst af rækken den indgår i. Genealoger bør da også se på de tilstødende grave, da f.eks. ægtefæller ofte er begravet ved siden af hinanden.

Man kan også se begravelserne *kronologisk*. Hvis man f.eks. af folketællingerne 1787 og 1801 kan se, at en person må være død i mellem de to årstal, men ikke kan finde den pågældende

gennem navnelisten, kan man søge efter kandidater blandt alle begravede fra perioden.

Man kan navigere *rummeligt*, dvs. vælge en kirkegård, carre, række og studere de enkelte sten i rækken. En sådan "virtuel spadseretur" er ledsaget af fotos af alle trin fra carre over række til sten, og 2D-modellen viser konstant "hvor man er".

Endelig kan man studere udviklingen i en kirkegård gennem særlig *animation af 2D-modellerne*. Animationerne viser den gradvise ubrugtagelse kirkegårdenes arealer.

Resterende arbejde

Som nævnt i begyndelsen mangler vi endnu at fotografere hen ved ¾-del af stenene. Dette betyder dog ikke, at vi kun er kvart færdige med det samlede arbejde. Hele den tekstuelle del af databasen er færdig, og hele arbejdet med computerprogrammet, der viser websiderne, genererer 2D-modellerne osv. er også færdigt (det drejer sig nok om ca. 3000 linjers PHP-, ECMA- og JAVA-kode). Allan Falk har gjort et stort arbejde med scanning af Margolinskys gravstensafskrifter fra provinsen, og dette arbejde er også afsluttet nu.

Selve fotograferingen indebærer ikke den største arbejdsbyrde, specielt ikke nu, hvor vi har udviklet en metode, der hedder "skyd først, spørg bagefter". Vi fotograferer altså løs, dokumenterer i oversigtsfotos hvordan rækkerne ser ud, og venter med spørgsmålene, dvs. identifikationen af stenene på fotografierne, til vi kommer hjem. Der er denne sidste del, der er den mest arbejdskrævende, men også den mest spændende. Der har nok flydt mindst 1000 emails mellem mig og Allan Falk i forbindelse med identifikationen af stenene, vi har fotograferet indtil nu. Til sammenligning: Selve fotograferingen af alle sten i Fredericia tog mig blot ca. 4 timer.

Jeg skylder også at fortælle, at vi indtil nu har været tre om at fotografere arbejdet, nemlig mig, Allan Falk (der oven i købet har investeret i et dyrt kamera til formålet) og Jørgen Poulsen. Jørgen har dog været så uheldig at få tildelt rækkerne med de liggende, sefardiske sten i Møllegade. Disse liggende sten har været helt dækket af mos, så meget af hans tid har været brugt til lugearbejde og rengøring, mens Allan og jeg bare kunne fotografere løs.

Når de resterende sten er fotograferet, identificeret og indlæst i databasetabeller, vil webapplikationen være færdig i en foreløbig version, vi måske kan kalde 1.0 Beta. Justeringer af 2D-modellerne vil også komme på tale, specielt for de kirkegårde (Horsens, Svendborg, Nakskov og Slagelse), jeg slet ikke har besøgt endnu. En del af fotografierne er pga. uheldige lysforhold eller andet ikke helt vellykkede. Specielt i de første rækker i carre X i Møllegade og carre C i Fredericia har bevoksning i en række tilfælde umuliggjort gode fotografier. Figur 4 nedenfor er et ekstremt eksempel på problemer med bevoksning – i sandhedens interesse det mest ekstreme jeg kunne finde. Hvis bevoksningen fjernes, bør mange sten fotograferes om.

Fig. 4.: Dette er et totalt mislykket foto formodentlig af stenen for Eva Wessely (d. 1789) i Møllegade carre X række 4 nr. 8. Lige foran og over stenen vokser en stor, tæt taks, og et bedre foto kan ikke tilvejebringes før dette træ er fældet.

De nederste linjer af inskriptionerne på en del sten er desuden dækket af det voksende kulturlag (se eksempel i fig. 1a-b ovenfor). Lidt nænsomt gravearbejde forud for fotograferingen ville gøre underværker. Endelig blev en del sten slet ikke fundet ved første gennemgang (de er markeret med sort i webapplikationen). I det mindste nogle af disse sten er givetvis midlertidigt nedtaget og under renovation og vil altså dukke op igen. Kort sagt: Vi bør nok indstille os på en iteration nr. 2 af fotograferingen, før vi kommer til en version af webapplikationen, vi kan kalde 1.0 Alfa Final Release.

Fremtiden, efter version 1

Når version 1 er færdig - og først til den tid - kan vi begynde at tænke på, hvad version 2.0 skal indeholde.

I mit hoved - og, véd jeg, også i Allans - rumsterer der nogle tanker om fulde afskrifter og oversættelser i stil med det, Steinheim-instituttet har præsteret i databasen for Königstrasse (se JGS-NYT nr. 1 vol. 5 marts 2008). De moderne belysnings- og scanningsteknikker, man dér har anvendt til afdækning af næsten udviskede inskriptioner, så jeg gerne anvendt på flere af de ældste sten i Møllegade og Fredericia. Det vil da være en opgave for Nationalmuseet (se fig. 5 nedenfor).

Endelig kunne det også være en idé at få samlet alle kendte historiske fotografier af gravstenene i databasen. Det vil sige fotografier o. 30 år gamle eller ældre, og som viser stenene i en anden og måske bedre tilstand end den nuværende (se fig. 6a-b.).

Et mindre antal historiske fotos fra forskellige udgivelser er allerede gjort tilgængelige i web-applikationen.

Fig. 5: Af positionen at dømmen stenen for Allan Falks forfader Philip Israel Eichel fra 1771 i Møllegade X-4-45-26, fotograferet af undertegnede i 2010. Man kan se, at det har været en fornem sten, men indskriften er helt udvisket. Det kan ikke udelukkes at indskriften kan synliggøres med moderne belysnings- og scanningsteknikker i stil med dem, der har været anvendt ved renovationen af Königstrasse i Altona.

Historiske fotos vil være et glimrende supplement til mine, Allans og Jørgens moderne fotos. Mange især nyere sten (fra efter 1860-70) er blevet renoveret eller måske ligefrem udskiftet. I Odense er flere sten med oprindelige ordrige hebraiske inskriptioner blevet erstattet af moderne sten med danske, ordknappe inskriptioner som dem, man gerne ser på en almindelig, kristen kirkegård. F.eks. "Her hviler [navn, årstal]. Fred være med hans sjæl". Enkelte steder har jeg set hebraiske navneinskriptioner erstattet af inskriptioner med latinske bogstaver, altså indhugget i den oprindelige, hebraiske sten (de nulevende efterkommere har nok ikke kunnet læse hebraisk). For så vidt må det understreges, at webapplikationens fotos viser stenene, som de ser ud i dag.

Historiske fotos vil vise hvordan de så ud for år tilbage, og tilsammen vil de vise en *udvikling*. Ikke blot et naturligt forfald som følge af vejr, vind, frost og måske luftforurening, men også i en del tilfælde en stilforandring.

Om 50 år kan det måske give mening igen at tage en rundtur med fotoapparatet. Men regn ikke med mig til den tid!

Fig. 6a-b.: T.v. gravstenen for Blume Salomonsen (Nyborg) f. Levy begravet 1837 i X-5-62-25 (i "Jødiske Dødsfald" fejlagtigt angivet som X-9-62-25). Foto af Allan Falk 2010. Stenen fandt Jørgen Poulsen ved siden hendes mands i den privat udlejede have til den gamle direktørbolig. Begge sten er stærkt forvitrede. T.h. den samme sten afbilledet i "Slægten Salomonsen" fra 1927, men her stadig med tydelig inskription. De to graves placering skyldes pladsnød, og noget tyder på at man heller ikke på det tidspunkt har haft helt styr på gravenes placering. Ved begravelsen af Moses Salomonsen Nyborg i 1801 har menighedsforstanderen nemlig noteret 'Mausche Nyborg ligger begravet ved siden af den gamle Høj i Nærheden af Porten til den ældste Del af Kirkegaarden. Husk! Ved Fodenden af Graven fandt man en ældgammel Grav. Man maa ingensinde begrave nogen paa det Sted'.